

Wojciech Majchrowski

POLITYKA GOSPODARCZA TRZECIEJ RZESZY W POGLĄDACH LEOPOLDA CARO

Po I wojnie światowej – pomimo podpisania Traktatu Wersalskiego i konieczności zwrotu obcych terytoriów, w tym także tradycyjnie silnych ośrodków przemysłowych – Niemcy pozostały potęgą industrialną i handlową. Zajmowały trzecie miejsce na świecie w produkcji węgla kamiennego (1929 r.), a w produkcji energii elektrycznej, surówki żelaza oraz stali surowej – drugie. Przemysł zatrudniał 56% ogółu zatrudnionych (wg danych z 1925 r.), a na Niemcy przypadała blisko 1/10 światowego importu i eksportu (1929 r.). Jednak ta potęga industrialna nie przekładała się bezpośrednio na poziom życia obywateli. Porównując statystyki dotyczące przyrostu naturalnego, zgonów na gruźlicę, samobójstw, śmiertelności niemowląt i emigracji zamorskiej, widać, że Niemcy odstawały od czołówki, którą tworzyły Wielka Brytania, Szwajcaria i Holandia. Podobnie miała się rzecz w innych wskaźnikach, takich jak: wyrażony w promilach przywóz i wywóz w handlu zagranicznym, wydajność czterech zbóż w kwintalach z jednego hektara, zużycie energii elektrycznej na jednego mieszkańca, długość sieci kolejowej na 100 km², liczba osób na jeden samochód osobowy, przesyłki pocztowe na jednego mieszkańca (wysłane i otrzymane, krajowe i zagraniczne), liczba osób na jeden telefon i odbiornik radiowy. Wyjątkiem w tej statystyce była sieć dróg żelaznych i bitych, dzięki bowiem programowi budowy autostrad Niemcy zajmowali trzecie miejsce w Europie a czwarte na świecie. Kryzys lat 1929–1933 dotknął szczególnie branżę wydobywczą, hutniczą, metalową i chemiczną, powodując liczne ograniczenia produkcji niejednokrotnie prowadzące do zamknięcia zakładów i idących za tym zwolnień pracowników¹.

¹ F. Ryszka, *Tradycja czy nowatorstwo. Tezy do analizy systemu Trzeciej Rzeszy*, „Studia nad faszyzmem i zbrodniami hitlerowskimi”, t. 6, red. A. Juzwenko, Wrocław 1980, s. 12 i nast.

Odwołując się do dwudziestopięciopunktowego programu narodowego socjalizmu autorstwa Gottfrieda Federa, Leopold Caro² zwracał uwagę na postulat udziału robotników w zyskach wielkich przedsiębiorstw, rozbudowę systemu, ubezpieczeń społecznych na wypadek starości, utworzenia „zdrowego” stanu średniego, a w szczególności przejęcia przez gminy miejskie wielkich domów towarowych w celu wynajmowania ich po niskich cenach drobnym kupcom. To także postulat reformy rolnej o charakterze narodowym, wyrażający się w możliwości wywłaszczania ziemi na cele dobra publicznego bez odszkodowania, w szczególności zaś ukrócenia spekulacji ziemią, oraz postulat wprowadzenia kary śmierci dla zbrodniarzy działających przeciwko „interesom” ludu, lichwiarzy i paserów. Leopold Caro eksponował postulat zastąpienia prawa rzymskiego o cechach materialistycznych rodzimym prawem niemieckim. W szczególności Caro opowiadał się za zasadą tzw. „pozytywnego chrześcijaństwa”, w myśl której „interes publiczny ma pierwszeństwo przed indywidualnym”. Podnosił także inne postulaty programu Federa, głównie dotyczące ochrony zdrowia matki i dziecka, ustanowienia zakazu pracy dla młodocianych, wprowadzenia do szkół sportu. W oparciu o ten program partia narodowo-socjalistyczna zdobyła władzę³. Na NSDAP głosowało ponad 13 milionów ludzi, a bezrobocie wynosiło ponad 6 milionów osób⁴.

Leopold Caro szczegółowo omawiał realizację programu gospodarczego narodowych socjalistów, w którym zasadnicze znaczenie miały walka z bezrobociem oraz zwiększenie wydajności produkcji rolnej i ograniczenie importu żywności przy równoczesnym podniesieniu cen za krajowe towary rolnicze. W tym celu podjęto na wielką skalę prace melioracyjne (8,5 mln ha ziemi ornej). Jednoznacznie pozytywnie oceniał Caro budowę wielkiej grobli im. Adolfa Hitlera, usytuowanej nad Morzem Północnym. Podkreślał także znaczenie odwadniania moczarów (ponad 2 mln ha) w celu przekształcenia ich w grunty orne i łąki. Caro powoływał się na informacje zawarte w przemówieniu Friedricha Syrupa, wygłoszonym w Monachium 26 stycznia 1938 r.⁵, z którego wynikało, że na polityce odwodnień oraz nawodnień Rzesza uzyskała 30 mln marek, zaś 650 000 ha nieużytków zostało wskutek działań Służby Pracy przekształcone w użytki zdatne pod uprawę. Caro wyjaśniał, że było to możliwe wskutek obowiązkowej pracy mężczyzn w okresie półrocznym (ponad 200 000 osób). Podkreślał, że uzyskane tereny zostały przeznaczone na osiedla dla „dorastającej ludności wiejskiej” oraz na rozwój produkcji lnu, rzepaku i konopi. Analizując

² Leopold Caro (1864 – 8 lutego 1939) studiował ekonomię, filozofię oraz prawo, z którego uzyskał doktorat. Uważany jest za pioniera katolickiego solidaryzmu społecznego w Polsce. Autor pierwszego polskiego podręcznika, uwzględniającego doktrynę katolicyzmu społecznego. Był wykładowcą ekonomii i przewodniczącym Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego oraz wiceprzewodniczącym Rady Społecznej przy Prymasie Polski. Członek Komisji opiniodawczej przy Komitecie Ekonomicznym Rady Ministrów, kierowanej przez premiera Bartla (1927). Odznaczony Krzyżem Komandorskim Orderu „Polonia Restituta” (1936). Zajmował się także działalnością publicystyczną – od 1929 r. redagował „Rozprawy i Sprawozdania Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego”, przekształcone (1932) w „Przegląd Ekonomiczny”. W różnych okresach swojego życia publikował także w: „Czasie”, „Przeglądzie Powszechnym”, „Wiadomościach Statystycznych”, „Gazecie Narodowej”, a także niemieckojęzycznych „Presse”, „Grenzbote” oraz „Zukunft”.

³ Caro zwracał uwagę na ponaddwukrotny przyrost mandatów narodowych socjalistów do Parlamentu Rzeszy – ze 107 we wrześniu 1930 r. do 230 w lipcu 1932 r.

⁴ F. Ryska, *Tradycja czy...*, s. 14.

⁵ Caro powołuje się na „Völkischer Beobachter” 1938, z. 27 (styczeń).

wyniki tej produkcji, wskazywał na istotny wzrost – przestrzeń pod uprawę rzepaku wzrosła dziesięciokrotnie, pod uprawę lnu pięciokrotnie. W konsekwencji nastąpił zasadniczy przyrost dochodów rolników. Import żywności obniżył się radykalnie i był już odczuwalny w okresie pierwszych 3 lat rządów narodowych socjalistów. Szczegółowo przedstawiał Caro realizację narodowo-socjalistycznego programu kluczowych węzłów komunikacyjnych: „przebudowano kolej podziemną Nord-Süd w Berlinie, dworce Schlesischer-Bahnhof, Friedrichstrasse i Bahnhof am Zoo w Berlinie, zbudowano autostradę Berlin – Monachium z rozlicznymi odnogami, nowe mosty na Renie, nowe linie kolejowe, most na Izarze w Monachium; przebudowano Königsplatz i Ruhmeshalle, rozbudowano Glaspalast i Braunes Haus w tym mieście, wzniesiono ogromne budowle w Dreźnie, Hamburgu, Düsseldorfie i Bytomiu”⁶.

Caro podkreślał aż trzykrotny wzrost produkcji żelaza i stali (w okresie czterech lat istnienia III Rzeszy) oraz odczuwalny wzrost produkcji sztucznego jedwabiu, celulozy, sztucznego kauczuku oraz sztucznego płótna i wełny, benzyny syntetycznej (z węgla). Wskazywał na rozbudowę cementowni, cegielni, tartaków oraz fabryk samochodowych. Dostrzegał wreszcie wybudowanie ponad 2000 km autostrad dwujezdniowych (do 1937 r. włącznie) oraz 800 mostów i zwracał uwagę na rozpoczęcie budowy kolejnych 3500 km takich dróg. Entuzjastycznie oceniał Caro realizację programu walki z bezrobociem przez zwiększenie produkcji rolnej przy równoczesnym ograniczeniu wydatków z tytułu ubezpieczenia na wypadek bezrobocia i przyroście dochodów państwa z tytułu podatków. W wyniku narodowo-socjalistycznej polityki gospodarczej, realizowanej nie tylko przez państwo, ale i kraje, gminy, kolej, państwową pocztę oraz instytucje prywatne – zostało przeznaczony na inwestycje 38,4 mld marek⁷.

Jako następstwo tej polityki gospodarczej Trzeciej Rzeszy uznał Caro likwidację bezrobocia. Jest rzeczą zastanawiającą, że Caro krótką wzmianką skwitował „zbrojenia na wielką skalę” od 1934 r., związane z wprowadzeniem obowiązkowej służby wojskowej ustawą z marca 1935 r. Natomiast podnosił znaczenie ustawy z 16 października 1936 r. o planie czteroletnim, mającej na celu zwiększenie produkcji surowców i co za tym idzie, osiągnięcie maksymalnej samowystarczalności gospodarczej Rzeszy. Leopold Caro entuzjastycznie oceniał osiągnięcia w zakresie produkcji surowców syntetycznych przedstawionych na wystawie w Düsseldorfie otwartej 8 maja 1938 r.

Na uwagę zasługuje wnikliwe przedstawienie przez Caro hitlerowskiej struktury przedsiębiorstw, a w szczególności eksponowanie zasady sprawiedliwej płacy. Caro podkreślał wątki solidarystyczne i branżowe:

W każdym zakładzie przemysłowym przywódca przedsiębiorstwa (*Führer*) i drużyna (*Gefolgschaft*) stanowią razem załogę. Rzeczą przywódcy jest ustalanie sprawiedliwej płacy. Zadaniem drużyny złożonej z robotników jest współdziałanie z przywódcą na korzyść przedsiębiorstwa. Tam, gdzie zatrudniano co najmniej 20 robotników, drużyna wybiera nadto radę zaufania, stanowiącą organ doradczy przywódcy przedsiębiorstwa. W razie różnicy zdań w kwestii warunków pracy, a w pierwszym rzędzie dotyczą-

⁶ L. Caro, *Przewrót gospodarczy w III Rzeszy*, [w:] *Polityka gospodarcza III Rzeszy*, red. I. Czuma, Lwów 1938, s. 25.

⁷ Za: „Völkischer Beobachter” 1938, z. 29 (styczeń).

cym wysokości płacy rozstrzyga powiemik pracy (*Treuhänder der Arbeit*). Samopomoc robotników w formie związków zawodowych i strajku jest zabroniona. Przedsiębiorstwa grupuje się według kategorii i zajęcia (przemysł, handel, rzemiosło, banki, ubezpieczenia i gospodarka energetyczna), bądź według terytorium wykonywania, a uczestnictwo w drużynie jest obowiązkowe⁸.

Zdaniem Caro, narodowo-socjalistyczne państwo określa plan rozwoju gospodarki narodowej, jak również priorytety polityki gospodarczej, akcentując zasadę „dobra ogółu” jako głównego kryterium aksjologicznego. Nakreślony przez rząd program gospodarczy ma charakter obowiązkowy dla przedsiębiorców. Rezultaty osiągnięte przez Rzeszę oceniał Caro jako „bardzo doniosłe” w dążeniu do likwidacji bezrobocia, rozwoju produkcji oraz uzyskiwania podatków⁹.

Caro zwracał uwagę na politykę demograficzną Trzeciej Rzeszy, mającą na celu przyrost liczby ludności. Wyrażała się ona w udzielaniu pożyczek (880 tysięcy pożyczek w łącznej kwocie 550 mln marek) dla nowych małżeństw, co wiązało przy czynowo z narodzinami aż 700 tysięcy dzieci. Równocześnie państwo objęło pomocą finansową wielodzietne rodziny. Eksponował rolę pomocy na każde trzecie i kolejne dziecko.

Caro przeciwstawiał założenie polityki gospodarczej liberalizmu celom polityki gospodarczej narodowego socjalizmu. Zachodzące różnice ilustrował dobitnie przykład relacji importu do polityki autarkii¹⁰:

Liberalizm twierdził, że należy w każdym wypadku badać, czy sprowadzanie towarów z zagranicy, a względnie wytwórczość krajowa się opłaca, czy się rentuje, zapominając o tym, że od możliwego osiągnięcia autarkii zależy wyższy stopień wolności narodu. Narodowy socjalizm natomiast stawia zasadę: Kto wolność narodu czyni przedmiotem gospodarczego rachunku, jest zdrajcą: bierze bowiem w rachubę ryzyko i korzyści zdrady. Liberalizm zapytywał siebie przed wojną światową, jak wielkie sumy należy chwalić państwu na uzbrojenie, tudzież ilu robotników mógłby zatrudnić kapitalizm. Narodowy socjalizm orzeka, że w kwestii uzbrojenia w granicach potrzeby nie ma dyskusji nad kosztami tudzież, że wszyscy bezrobotni muszą otrzymać pracę. Tak samo jest w kwestii mieszkań. Każdy robotnik musi otrzymać dobre i zdrowe mieszkanie po tanej cenie, a jeśli go nie zdoła dostarczyć przedsiębiorstwo prywatne, musi i tu państwo przyjść z wydatną pomocą¹¹.

⁸ L. Caro, *op. cit.*, s. 26.

⁹ „[...] liczba bezrobotnych spada z przeszło 6 milionów w styczniu 1933 na około pół miliona w lecie 1937 r., [...] dochód z płac z 26 miliardów w 1932 r. wzrósł na 34,5 miliardów w r. 1936, dochód społeczny z 45,2 (1932) na 57 miliardów (1935), a na 62 miliardy mk (1936), wartość produkcji przemysłowej niemieckiej wzrosła z 34,8 (1932) na 66 miliardów mk (1936), obroty w rzemiosło w tych okresach z 10,9 na 15 miliardów, w handlu drobnym z 22,7 na 27,8 miliardów – długi zagraniczne natomiast spadły z 27,3 (1930) i z 23,8 (1931) na 13 miliardów mk, w czym dewaluacja dolara i funta zmniejszyły zadłużenie o 4 miliardy. Obniżenia reszty dokonano częścią skutkiem spłat przy pomocy nadwyżek bilansu handlowego, częścią skutkiem zużycia rezerw złota i dewiz. Oszczędności w kasach z 11,4 miliardów (1932) urosły w połowie 1937 r. na przeszło 15 miliardów mk, a do końca 1937 r. do 16,1 miliardów mk [...]; ceny w handlu en gros utrzymały się prawie na poziomie przedwojennym z r. 1913, a bilans handlowy za r. 1937 wykazuje nadwyżkę po stronie wywozu. [...] liczba zatrudnionych wzrosła od r. 1932 z 12,5 w r. 1936 na 17,8 milionów ludzi, wpływy podatkowe w tym czasie wzrosły z 6,647 na 9,694 milionów mk, czyli okrągło o 3 miliardy mk. W r. 1937 dochód z podatków wzrósł do 11,47 miliardów, a wartość inwestycji podniosła się z 6,6 miliardów w r. 1932 na 11,5 miliardów mk w r. 1935”. *Ibidem*, s. 27.

¹⁰ Autarkia (samowystarczalność gospodarcza) – cecha lub cel polityki gospodarczej, prowadzonej przez państwo, które dąży do zaspokojenia swoich konsumpcyjnych i produkcyjnych potrzeb w ramach własnych możliwości.

¹¹ *Ibidem*, s. 53.

W narodowo-socjalistycznej ekonomii kapitał nie decyduje o ilości produkcji, tracąc pozycję charakterystyczną dla kapitalizmu liberalnego. Twórcą majątku narodowego jest narodowo-socjalistyczne państwo, zapewniające podaż pracy dla „wszystkich”.

Sukcesy gospodarcze Trzeciej Rzeszy przedstawiał Caro jako wynik odejścia od zasad ekonomiki liberalnej, a więc odejścia od idei „człowieka ekonomicznego”, wolnego handlu międzynarodowego oraz określenia cen w formie konkurencji popytu z podażą.

Eksponował rolę interwencjonizmu państwowego polegającego na zawieszeniu „wolnego przekazu pieniędzy za granicę”, wprowadzeniu ostrych przepisów dewizowych oraz ustanowieniu monopolu emisyjnego dla państwa. Za istotną przyczynę sukcesów gospodarczych Rzeszy upatrywał w nałożeniu na wielki przemysł obowiązku lokowania w papierach wartościowych zysków przekraczających 6%. Do tego sukcesu przyczyniła się polityka rządu, zakładająca sprzedaż pożyczek państwowych na kwotę przekraczającą 8 miliardów marek oraz zamiana kredytów krótko- na długoterminowe. Pozytywnie oceniał obniżenie oprocentowania pożyczek oraz reformę systemu podatkowego w kierunku progresywnym. Zwracał uwagę na radykalny spadek zapasów złota i dewiz (z 900 do 60 mln marek) i obrót pieniężny wynoszący ponad 7 mld marek (dane na 1 lipca 1937 r.), czemu towarzyszył zasadniczy wzrost produkcji średniej i drobnej umożliwiający realizację zadań na wielką skalę.

Zagadnienie pokrycia wydatków przez Trzecią Rzeszę na gigantyczne cele gospodarcze przedstawiał Caro, powołując się na ustalenia Jerzego Gawrońskiego, przedstawione na wykładzie w Polskim Towarzystwie Ekonomicznym¹². Według Gawrońskiego, roboty i inwestycje publiczne były finansowane z trzech głównych źródeł: „w drodze kredytu krótkoterminowego, w drodze kredytu długoterminowego i nadto ze środków budżetowych. Wreszcie finansowanie następuje jeszcze i w sposób czwarty, przy użyciu rozmaitych środków specjalnych”¹³. Kredyt krótkoterminowy polegał na wystawianiu przez instytucje publiczne, zwykle komunalne, tak zwanych „weksli dostarczenia pracy” (najczęściej na 3 miesiące z możliwością prolongaty). Weksle te były żyrowane przez instytucje posiadające odpowiednie uprawnienia nadane przez Bank Rzeszy lub ministerstwo gospodarki państwa.

Uzyskaniu pieniędzy na cele inwestycyjne bądź zbrojeniowe służyły także tzw. „weksle specjalne”, wystawiane bądź akceptowane przez państwowe agencje handlowe, zaopatrujące państwowe przedsiębiorstwa przemysłowe, komunikacyjne oraz wojsko. Wszystkie weksle były oprocentowane na 4-4,5% i miały gwarancję Skarbu Rzeszy. Pozostawały one w Banku Rzeszy, bądź były lokowane w innych instytucjach na przykład w „Deutsche Verrechnungskasse”. Trafiały także do banków publicznych i prywatnych, kas oszczędności i pocztowo-oszczędnościowych oraz bezpośrednio do przemysłowców. Według szacunków Gawrońskiego wysokość weksli mogła wynosić 10 miliardów marek¹⁴. Kredyt średnio- i długoterminowy

¹² Wykład został wygłoszony 6 listopada 1937 r. we Lwowie.

¹³ L. Caro, *op. cit.*, s. 29.

¹⁴ *Ibidem*, s. 30.

opiewał zwykle na 10-26 lat i był wynikiem skonwertowania i skonsolidowania weksli na pożyczki państwowe.

Do 1937 r. skonsolidowano w ten sposób sumę 6 618 000 000 marek. Pociągało to za sobą konieczność amortyzacji i opłacania odsetek. Konsolidacja – zakładana aż do 1963 r. – miała być w przyszłości znaczącym obciążeniem Skarbu Rzeszy. Szacowano, że o ile w 1938 r. ciężar finansowy – z tego tytułu – wyniesie 337 milionów marek, to w 1944 r. będzie to już 1 220 000 000 marek.

Finansowanie z budżetu Rzeszy było trzecim źródłem inwestycji i robót publicznych. Gawroński, powołując się na Urząd Statystyczny Rzeszy, szacował wydatki z tego tytułu na 7 milionów marek do 1937 r. Tak wysoka kwota była możliwa do uzyskania dzięki zwiększeniu wpływów z podatków i ceł. Utrudnieniem w precyzyjnym podaniu wysokości finansowania z budżetu jest fakt, iż od 1933 r. budżet Rzeszy nie był ogłaszany publicznie.

Czwartym sposobem finansowania, o którym wspominał Gawroński, były tzw. środki specjalne. Miał tu na myśli środki pieniężne leżące na kontach w prywatnych bankach niemieckich.

Podsumowując wyżej wymienione źródła finansowania, a także dodając do tego „gotówkę, surowce i artykuły żywnościowe, gromadzone jeszcze przez rządy poprzednie” oraz „lokataę przymusową marek zablokowanych w pożyczkach państwowych”, podawał Caro sumę 45 miliardów marek jako kwotę przeznaczoną na inwestycje i zbrojenia¹⁵. Leopold Caro sceptycznie odnosił się do możliwości przyszłej spłaty wyżej wymienionych kwot. Zainwestowano bowiem głównie w autostrady, budynki oraz zbrojenia nieprzynoszące bezpośredniej korzyści materialnej.

Leopold Caro charakteryzował politykę gospodarczą narodowego socjalizmu jako opartą na zasadzie autarkii. W szczególności handel zagraniczny został podporządkowany nadzorowi państwa, zaś głównym elementem polityki handlowej stał się obrót wewnętrzny. Zasadą stało się także pełne pokrycie potrzeb wewnętrznych państwa, eksport jest uzasadniony dopiero po zaspokojeniu potrzeb „wewnątrz gospodarki Niemiec”. Import towarów do Rzeszy został poddany zasadzie pokrycia niezbędnych potrzeb. Import przekraczający niezbędne potrzeby gospodarcze został zlikwidowany.

Kolejnym elementem polityki gospodarczej stała się zasada likwidacji pośrednictwa handlowego. Pośrednictwo zostało uznane za szkodliwe ze względu na podnoszenie ceny towaru i usług oraz obniżające dochód producenta. Wielkie domy towarowe, którym zarzucano dostarczanie towarów o niższym standardzie i korzystanie z „przesadnej” reklamy, miały stać się własnością gmin miejskich lub zostać wynajmowane drobnym przemysłowca i handlowcom za niski czynsz.

Siła nabywcza marki niemieckiej została oparta nie na parytecie złota, lecz na decyzjach ekonomicznych rządu Rzeszy. Skutkiem tego sytuacja materialna społeczeństwa niemieckiego ulegała stałemu pogorszeniu a zarobki – szczególnie klasy robotniczej, drobnych wytwórców i pracowników umysłowych – realnemu zmniejszeniu. Wyjątkiem byli tu przedstawiciele aparatu rządzącego i kapitaliści¹⁶. Pieniądz w Trzeciej Rzeszy był traktowany jedynie jako środek płatniczy służący organizacji

¹⁵ *Ibidem*, s. 32.

¹⁶ F. Ryszka, *Państwo stanu wyjątkowego*, Wrocław 1974, s. 207.

gospodarstwa niemieckiego. Natomiast w obrocie międzynarodowym regulacja zobowiązań międzypaństwowych została podana kompetencji urzędu dewizowego.

* * *

Niniejszy tekst prezentuje – skrótowo, siłą rzeczy – refleksje Leopolda Caro dotyczące narodowo-socjalistycznej koncepcji wspólnoty narodowej (*Volksgemeinschaft*), wynikającej z niej idei państwa stanowego realizującego cele polityki planowej i autarkicznej. Istotną rolę spełniają tu komentarze Caro, dotyczące wykonania w praktyce założeń myśli politycznej narodowego socjalizmu w podstawowych dziedzinach życia społecznego i gospodarczego – jako przeciwstawne liberalizmowi, marksizmowi i kapitalizmowi. System Trzeciej Rzeszy od początku był niestabilny. Jego częściowa tylko stabilizacja w pierwszym okresie (przez 5-6 lat) spowodowana była częściową realizacją dążeń i roszczeń oraz na coraz większą skalę podejmowanymi działaniami na rzecz przygotowywania się do wojny, które napędzały koniunkturę. Wspomniana niestabilność wywołana była także brakiem wewnętrznej równowagi systemu, utworzonego za pomocą

tez doktrynalnych (akceptowanych wprowadzić przez znaczącą część obywateli przynależnych do systemu, ale na zasadzie dążeń i roszczeń sprzecznych z finalnymi celami doktryny), [który] nie odpowiadał pod żadnym względem większości tych obywateli, jeśli mierzyć jego skuteczność wywołaniem wojny¹⁷.

Efektem jego niestabilności stała się wojna, która była wynikiem zbrodni pośrednio zapisanych w doktrynie. To właśnie podporządkowanie systemu tej części doktryny bezpośrednio spowodowało jego upadek.

¹⁷ F. Ryszka, *Tradycja czy...*, s. 27.